

gen, als een duidelijk teken van de verlegenheid waarin hij zich tegenover het wijsgerige extremisme van Nietzsche heeft bevonden. Op latere zendingen, van de 'Genealogie der Moral' en 'Der Fall Wagner', heeft Burckhardt niet meer gereageerd, tot hem in januari 1889 de beroemde laatste brieven van de krankzinnig geworden Nietzsche bereikten (over Nietzsches waanzin schrijft Burckhardt ook in een kort en koel briefje aan Theodor Opitz van 29.4.1889). Het is bekend hoeveel Burckhardt voor Nietzsche heeft betekend; uit deze brievenverzameling wordt eens te meer duidelijk, hoe marginaal Nietzsche in Burckhardts leven is gebleven.

Met voorbijgaan aan de veelheid van elementen en perspectieven die in deze brieven aan de orde komen en evenzeer de universaliteit als – in bepaalde opzichten – de tijdsgebondenheid van deze uitzonderlijke persoonlijkheid weerspiegelen, wil ik nog slechts Burckhardts oordeel over Rembrandt in een brief aan Hans Lendorff (30.12.1886) vermelden, waarin hij hem – zij het onder voorbehoud – als 'einen der grössten Zeichner aller Zeiten' laat gelden. Dit klinkt, gezien de gespannen verhouding die Burckhardt zijn leven lang tegenover Rembrandts kunst heeft gehandhaafd, opvallend positief.

E. M. Janssen Perio

II. Oudheid

Romeinen in Engeland. Peter Salway, *Roman Britain*. The Oxford History of England, Vol. Ia. Clarendon Press, Oxford 1981. XXXIII + 824 blz. £ 19.50.

Het verschijnen van het nieuwe eerste deel van 'the most authoritative general history of England' (*TLS*) is een gebeurtenis, die de nodige aandacht verdient. Salways lijvige studie vervangt Collingwoods bijdrage aan R. G. Collingwood & J. L. N. Myres, *Roman Britain and the English Settlements*, Oxford 1937². Instructief is een vergelijking van de omvang van beide werken: respectievelijk 320 en 750 blz. tekst; de toename met 430 blz. komt in de eerste plaats op rekening van vier decennia koortsachtig archeologisch onderzoek. Minstens even instructief is de volgende vergelijking: voor de periode tot en met Septimius Severus bieden Collingwood en Salway respectievelijk 160 en 230 blz. (een toename van 44%); van Severus tot de 5de eeuw 50 en 270 blz. (440%); de sociaal-economische hoofdstukken 110 en 250 blz. (127%). Hier is, en wij moeten de auteur er dank voor weten, stilzwijgend een tot op heden zeer onevenwichtige situatie gecorrigeerd. Maar wel bijzonder rigoreus!

Zestien chronologisch opgebouwde hoofdstukken bevatten, na een korte inleiding over pre- en proto-historisch Britannïë, een doorlopend verhaal van Caesar tot Vortigern; in de vijf resterende, thematische hoofdstukken worden de volgende onderwerpen behandeld: de romanisering, de bestuursstructuur, de demografie, het fysisch milieu, de infrastructuur, de steden, het platteland, het economisch leven en de religie. De kunst, bij Collingwood nog aanwezig, is als zelfstandig hoofdstuk verdwenen.

Afgezien van de relatieve omvang der samenstellende delen vertoont de hier beschreven indeling veel overeenkomsten met die van Collingwood. Een dergelijke behoudende opzet brengt problemen met zich mee: ook Salway vermag evenement en structuur niet strict gescheiden te houden. Preferabel ware geweest deze twee elementen van het betoog nauwer met elkaar te verwechten, zoals onlangs moedig en verfrissend (zij het niet geheel succesrijk, mede door de geringe omvang) gepoogd is door M. Todd in zijn *Roman Britain, 55 BC-AD 400, The Province beyond the Ocean*, Londen 1981.

Afgezien van de totaalopzet van het werk zou de voornaamste kritiek de insalulaire opstelling van de auteur kunnen betreffen: op blz. vii en blz. 3 wordt de belofte uitgesproken Britannia te behandelen als een 'integral part of the Roman Empire'. Dit gebeurt veelvuldig (soms te veelvuldig!) waar het de politiek-constitutionele geschiedenis betreft; voor de sociaal-economische hoofdstukken geldt onverminderd wat R. MacMullan schreef (*AJPh* 87 (1966) 380) n.a.v. Salways vroegere boek *Frontier People of Roman Britain*, Cambridge 1965: 'his researches . . . pass over . . . enlightening parallels and wider contexts that could have been brought forward'. Voor de *limes*, de mijnbouw, de handel, de *villa*, constitutionele kernbegrippen als *colonia*, *municipium* en *civitas*, etc. etc., hadden tal van

verhelderende parallellen aangevoerd kunnen worden uit verschillende delen van het rijk, meer dan nu het geval is. Een deel van het grote aantal bladzijden besteed aan Brittannië in de latere Oudheid, een periode waarvoor de bronnen nu eenmaal niet zo rijk vloeien, had mogelijk beter besteed kunnen worden aan een uitbouw van het sociaal-economische gedeelte op bovengesuggereerde wijze.

Het is ook in de sociaal-economische hoofdstukken dat storende omissies zijn vast te stellen. Slechts enkele gevallen kunnen hier, *exempli gratia*, naar voren gehaald worden. Hoewel Salway terecht veel meer gebruik maakt van epigrafisch materiaal dan Collingwood, roept de selectie van dat materiaal soms vragen op: waar is C. Calpurnius Receptus, de enige *sacerdos* geattesteerd in Brittannië (*RIB* 155); waar zijn de *negotiatores Britannici*, te vinden op de Nehalennia altaren (*Deae Nehalenniae* (Middelburg/Leiden 1971) 37 e.v.); waar zijn trouwens alle handelaars opererend tussen Brittannië en het Rijnland (e.g. *CIL* XIII 7300, 8350, 8793)? Kortom, de prosopografische, sociaalhistorische en andere mogelijkheden van het Britse epigrafische materiaal zijn niet ten volle uitgebuit (cf. M. Biro, 'The Inscriptions of Roman Britain', *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1973) 11 e.v., en nu A. Birley, *The People of Roman Britain*, Londen 1980).

De geografische literatuur uit de Oudheid wordt niet behandeld: niets komen we te weten over de kijk van de ontwikkelde Romein op de verre provincie; evenmin krijgen de onderlinge relaties van Romeinen, Kelten en anderen, of de problematiek van de *externae gentes*, voldoende aandacht. Het ontbreken van een raciaal vooroordeel is alles dat in een luttele regel (blz. 505) gesignaleerd wordt. Waar zijn Tacitus' Calgacus (*Agricola*, 30-32) of Ausonius' *Brito Silvius Bonus* (*Epigr.* 107-112)?

Naast de tekst bevat het vrij matig uitgegeven werk twaalf blz. kaarten, vier appendices, een uitvoerige bibliografie en een index. De kaarten zijn uiterst inadequaat: kaart I is ronduit beledigend voor de lezer, de kaarten II en V dupliceren elkaar vrijwel geheel (de stam der Regnenses op kaart V berust op een foutieve emendatie; beter is Reg(i)ni, zoals ook Salway meedeelt, blz. 749 n.2 en cf. A. L. F. Rivet & C. Smith, *The Place-Names of Roman Britain*, Londen 1978). Waarom geen adaptatie van de *Ordnance Survey Map of Roman Britain?* (en zie nu O. A. & M. Dilke, *Atlas of Roman Britain*, Folkestone 1980).

Appendix IV betreffende T. Claudius Cogidubnus is geheel achterhaald door de artikelen van A. A. Barrett en J. E. Bogaers in *Britannia* 10 (1979) 227 e.v., door Salway in een voetnoot (blz. 752 n.2; aldaar een foutieve verwijzing) gesignaleerd, en had ofwel weggelaten moeten worden, ofwel Bogaers' nieuwe lezing van *RIB* 91 moeten vermelden.

De bibliografie laat veel te wensen over. De lijst van antieke auteurs (blz. 754 e.v.) telt vele schoonheidsfoutjes; bovendien omvatten de opgesomde 'principal writings' merkwaardig genoeg wel Pausanias, Pseudo Prosper Tiro en Vegetius, maar niet de 'minor sources' (sic!) Cicero, Plinius Maior, Seneca en Solinus, om maar de meest opvallende afwezigen te noemen. Ook de overige achttien pagina's tonen tal van omissies en slordigheden (zo zijn de nieuwste drukken niet altijd gesignaleerd); bovendien is de nadruk op archeologische literatuur veel te zwaar.

De index is goed, hoewel niet volmaakt; een groot gemis is een register van *RIB*, *CIL* en *ILS* nummers. Ook een tabel met plaatsnamen en de moderne equivalent (zoals op het omslag van P. Salway (!), *Roman Britain and the Early Empire*, Milton Keynes 1974) zou de bruikbaarheid van het werk verhogen; nu worden vrijwel alleen de moderne plaatsnamen gebruikt, met vervelende gevolgen: Vindolanda is een begrip, Chesterholm niet. Het aantal drukfouten is gering, maar sommige zijn verraderlijk, e.g. blz. 165 n. 3, *Argiragus*, lees *Arviragus*; blz. 688, vertaling *RIB* 154, *by*, lees *be* (bovendien ontbreekt in deze vertaling de naam Verianus; dit is een fout overgenomen uit de vertaling in *RIB*, de Latijnse tekst aldaar biedt echter de correcte lezing); index s.v. *Tascovianus*, lees *Tasciovanus*.

Bij deze stortvloed van kritiek moet veel positiefs helaas on gezegd blijven. Ondanks de geconstateerde feilen is dit een werk vol merites, dat zijn plaats naast het gezaghebbende *Britannia* van S. S. Frere (Londen 1978³) ten volle verdient. Hoewel het 'gevorderden' enigszins teleurstellend, is het voor alle 'beginners' een 'must'. Salways *captatio benevolentiae* in de inleiding is onnodig; in de toekomst zal het fysiek onmogelijk zijn een overzicht op een dergelijk niveau door een enkeling te laten vervaardigen; dat het Salway gelukt is een samenhangend betoog te leveren op basis van de meest recente literatuur en met gebruikmaking van de nieuwste inzichten als paleobotanie en geomorfologie, kan alleen maar onze bewondering en onze dankbaarheid afdwingen. Hoewel bedoeld voor een 'well-read but not professional public' (blz. vi) doen ook (oud-)historici er goed aan voor een eerste

oriëntatie naar dit werk te grijpen, mits zij zich bewust zijn van de tekortkomingen. Om met Horatius te spreken (*Ep.* 1, 1, 14): 'nullius addictus iurare in verba magistri'. Met de nadruk op het laatste woord.

F. G. Naerebout

III. Middeleeuwen

Mystiek. Andrew Louth, *The origins of the Christian mystical tradition. From Plato to Denys*. Clarendon Press, Oxford 1981. £. 12,50.

Deze studie ontstond uit een reeks voordrachten, gehouden door de auteur aan de theologische faculteit te Oxford en nadien herhaald in verschillende gemeenschappen van religieuze vrouwen, die voor een mystiek-beschouwelijke levenswijze hebben gekozen. De daar over dit onderwerp gevoerde discussie leidde, zoals blijkt uit het voorwoord, tot bijstelling van de zienswijze van de auteur. De studie heeft overigens een zeer gespecialiseerd karakter en behandelt het aandeel van de mystiek-affectieve godsbeleving in de theologie van de kerkvaders. Zij betreft een aspect van de patristische theologie, waarvoor volgens de auteur doorgaans slechts marginale belangstelling bestaat, want zij gaat in op de vraag naar de integratie van devotie en rationele theologiebeoefening. Deze geringe belangstelling hiervoor en de daaruit voortvloeiende vertekening van de patristische theologie wijt de auteur aan de opkomst van de scholastieke theologie sinds de 12e eeuw. Daardoor is de theologische belangstelling voor de vroege vaders eenzijdig dogmatisch geworden.

Lezing van het boek maakt overigens duidelijk dat de patristen dit onderwerp reeds vaker aan de orde hebben gesteld. In theologische studies, die retrospectief zijn – iets waartoe het historisch karakter van de christelijke religie de theologen in belangrijke mate verplicht – plegen de kerkvaders centraal te staan en bleef de oorsprong van hun mystieke theologie niet onbesproken. Die oorsprong wordt doorgaans in verband gebracht met de ideeënleer van Plato, zoals deze in het neoplatonisme door Plotinus is gesystematiseerd. De auteur ontkent deze relatie niet, maar acht haar minder essentieel en stringent dan veelal geschiedt. Hij geeft toe dat Origenes, de voornaamste theoloog van de vroege Griekse kerk, in aansluiting bij de joodse filosoof Philo (wiens geschriften in christelijke overlevering bewaard bleven) sterk door het neoplatonisme is gedetermineerd. Maar de betekenis daarvan wil de auteur reduceren. In een reeks hoofdstukken behandelt hij vervolgens de patristisch-theologische opvattingen ten tijde van het concilie van Nicea (325), zowel van Orthodoxen als Arianen, de wijsheidsliteratuur van het vroege, pre-benedictijnse monnikswezen, de theologie van Augustinus en de laatpatristische mysticus Dionysius de Areopagiet (begin 6e eeuw). Hij wijst op de eigen christelijke inbreng, waarmee deze geschriften zich onderscheiden van de religieuze opvattingen van niet-christelijke oorsprong, die in het neoplatonisme opgang deden. Dit onderscheid spitst zich volgens de auteur toe op de opvattingen over het wezen van God, over de opgang van de ziel naar God en op de beoordeling van de zedelijke deugden.

Over het theologisch gelijk van de auteur is het moeilijk een uitspraak te doen, ook al ontwikkelde hij zijn betoog in polemiëk met de zienswijze van anderen. Het probleem dat overeind blijft is de ontoegankelijkheid van het betoog voor een historicus, omdat de auteur bij de behandeling van opvattingen over een periode van bijna vier eeuwen geheel voorbijgaat aan de historische context, waarin de verschillende uitspraken werden gedaan. Een soortgelijk bezwaar betreft de wijze waarop hij de lijn van deze mystieke theologie doortrekt naar later tijden. Hij verbindt deze slechts met de gedachten van de 16e-eeuwse mysticus Johannes van het Kruis en stelt dat een band met de mystieke theologie na Anselmus van Canterbury (einde 11e eeuw) geheel zou hebben ontbroken; een opvatting die onaanvaardbaar is sinds de studie van de onlangs overleden romanist J. P. Th. Deroy, *Bernardus en Origenes* (Haarlem 1963). Ook hier wrekt zich het buiten beschouwing laten van de historische context.

Om die reden is deze studie eerder te zien als een theologisch dan als een historisch-theologisch geschrift. Want aan de orde komen 'binnen-theologische werkelijkheden', die neerkomen op verabsoluteerde opvattingen, geabstraheerd van de tijd en de plaats waarin